

J. BARZDAITIS

VIDURAMŽIAI, BAŽNYČIA, MOKSLAS

(Iš Lietuvos ateistinės minties istorijos.
XIX a. pabaiga ir XX a. pradžia)

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai (dar nesivadovavę dialektiniu ir istoriniu materializmu) bažnyčios emocinio religingumo ir su juo susijusio fanatizmo diegimą, mąstymo laisvės nepakantumo propagavimą laikė vienu iš labai svarbių jos antimokslinės veiklos barų. Jie atkreipė dėmesį į tą neigiamą vaidmenį, kurį atlieka religija, kai joje įsivyrąja forma, o ne turinys, tai yra kai ji, J. Adomaičio-Serno žodžiais tariant, „pereina į pildymą formų“¹. Tokia religija kenkia minties laisvei ir mokslo vystymuisi, nes „garbinimas formos nevysto protą, nedaleidžia jam priderančiai išsilavinti“².

Įrodinėdamas, kaip tokia religija trukdo kultūros vystymui, J. Adomaitis-Sernas pateikė ryškų pavyzdį iš Artimųjų Rytų tautų istorijos. Religija sutrukdė aukštos kultūros tautoms — egiptiečiams ir babiloniečiams — įvesti alfabetinį raštą, nes ji buvo sudievinusi, mistifikavusi senąją jų raštą, ir todėl jo nebuvo galima keisti, nes, esą, negalima keisti pačios religijos. „Tikėjimo užveizėtojai, — įrodinėjo J. Adomaitis-Sernas, — laikė raštą už savo savastį, už šventenybę, už dalį paties tikėjimo, kurio užgavimas koku nors būdu turi būti persekiojamas“. Alfabetinis raštas galėjo atsirasti tik tokioje tautoje, kuri buvo daug žemesnės kultūros ir iš viso neturėjo savo rašto arba nebuvo jo įforminusi savo religijoje, t. y., kurios „tikėjimas nebuvo surištas su kokia nors rašto sistema“. Toks raštas atsirado tautoje, kuri neturėjo „pirma nė jokio rašto. Tauta tokia buvo semitai“³.

Kai religija akcentuoja formą, tada tikintysis ją visą sutapatina su religinėmis apeigomis, religiniu kultu. Jis daug nesigilina į religijos esmę, nesvarsto jos. Jo religiniame gyvenime svarbiausią vaidmenį atlieka

¹ [J. Adomaitis-Sernas], Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas. Pagal Dr-ą M. Harberlandtą ir Letourneau sutaisė Šernas, Chicago, 1903 (toliau — Ethnologija), p. 451.

² Ten pat.

³ [J. Adomaitis-Sernas], Rašto istorija, Pagal A. B. Schnitzerį sutaisė Šernas, Chicago, 1906 (toliau — Rašto istorija), p. 113.

jausmas, susijęs su tam tikrais kulto atributais. Jis labiau reaguoja į tų atributų išryškinimą arba pažeidimą, negu į religinio mokymo esmės klausimus. Todėl J. Adomaitis-Šernas ir sakė, kad „nesirūpinimas apie kitus reikalus, apart tikėjimiškų apeigų, kaip kiekvienas supranta, nepakelia proto, bet stabdo jo išsilavinimą“⁴. Aklas bažnyčios nustatytų išorinių religijos formų atlikėjas ir fanatiškas priešas visų tų, kurie jas pažeidžia arba net mėgina svarstyti jų esmę, girti patyrimą ir mokslą, tampa tikinčiojo idealu. V. Kudirka rašė, kad ir šių dienų religinė praktika tai patvirtina. Ir šiandien dievobaimingumo ypatybė „kunigų akyse paremta tik ant išpildymo paviršinių bažnyčios formų ir nekenkimo mokslui. Būk šventadieniais bažnyčioje, atlik „velykinę“... — tai jau ir dievobaimingas; jeigu dar ištesėsi kalėdą ir išpažinsi, kad mokslas tai išmislas netikėlių, tai busi pastatytas kaip pavyzdys“⁵. Šitoks tikintysis visomis savo emocijomis galiomis myli ir garbina tai, kas jam įdiegiama mylėti ir garbinti. Net mažiausias veiksmas ir nekalčiausia mintis, kuri tikinčiojo akyse gali pažeisti garbinimo didybę ir visapusiškumą, yra smerkiami ir persekiojami. J. Adomaitis-Šernas parodė, kaip šitoks vergiškas, proto nereikalaujantis garbinimas buvo žalingas tiek žmogaus kultūriniam augimui, tiek visuomenės progresui. Jis pabrėžė, kad visada „per didelis garbinimas niekur neišduoda gerų vaisių“⁶.

Religijos emociškumo akcentavimas, religinio gyvenimo tapatinimas su formos vykdymu, su formalių jos atributų garbinimu neišvengiamai yra susijęs su religinio fanatizmo diegimu, jo ugdymu ir įsiviešpatavimu. Fanatizmas sukausto, apriboja protą. Tiek fanatizmą, tiek ir su juo susijusį religinį formalizmą J. Adomaitis-Šernas laikė didžiausiais minties, mokslo ir pažangos stabdžiais. Jis rašė: „Tikėjimiškas fanatizmas, raišiojantis liuosą protavimą, niekur neprisideda prie pakėlimo mokslo, bet jį užmuša“⁷.

Fanatizmas būdingas ne tik krikščionybei, bet ir senovės Egipto, Babilonijos religijoms⁸, islamui⁹, judaizmui¹⁰. Žinoma, visos religijos turi

⁴ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 451.

⁵ V. Kudirka, *Raštai*, t. III, Tilžė, 1909, p. 189—191. Šiuo metu, kai krikščionybė pergyvena krizę ir ieško išieities iš jos, taip pat pripažįstamas jos suformalėjimas. J. Girnius mano, kad krikščionybė turi išsivaduoti iš formalizmo. „Visų pirma pasitikėti dvasia, o ne išorinėmis formomis“. „Visa atnaujinti Kristuje“ — tai visus klausimus spręsti krikščioniška dvasia, o ne visur etiketiškai skelbtis krikščioniu“. Svarbu, kad J. Girnius pripažįsta, jog „tai galioja ne tik atskiriems individams, bet ir bendruomenėms bei epochoms“ (J. Girnius, *Istorinė krikščionių atsakomybė*, — Kn. Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. V, Roma, 1964, p. 69).

⁶ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 451.

⁷ Ten pat, p. 450.

⁸ [J. Adomaitis-Šernas], *Rašto istorija*, p. 113.

⁹ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 499.

¹⁰ Ten pat, p. 450—451.

savo ypatumų, bet „visuose tikėjimuose, koki jie būtų, per mažai yra medžiagos ant visapusiško išlavavimo proto“¹¹. Kaip besireikščių religinis fanatizmas ir formalizmas, kokio turinio būtų šventieji raštai, nusakančios religinės praktikos esmę, jie yra kūrybinės minties priešai. „Perstatymas sau pasaulio pagal bibliją, fanatizmas, nedaleidimas mažiausios kritikos dogmatų laikė mintis žmonių pasibaisėtinoje nežinėje“¹² — nurodyta „Lietuvyje“.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai laikėsi pažiūros, kad emocinis religingumas, fanatizmas ir religinis formalizmas buvo susiję ne tik su tamsumo ir nemokšiško gynimu bei protegavimu, bet ir ugdė neapykantą mokslo žinių troškimui. Dėl to, kaip rašė V. Dembskis, „žmoniško mokslo ir liuso protavimo kunigai taip baisiai neapkenčia“¹³. Mokslas buvo vadinamas „velnio reikalu“, „šėtono žabangomis“. Jis galįs privesti prie erezijos, bedievybės, todėl geriau juo neužsiiminėti.

Žmogaus išganymo raginama ieškoti ne žinojime, o tikėjime. Vadinausi, reikia mažiau šviestis, mažiau galvoti, mažiau rūpintis šios žemės reikalais. J. Adomaitis-Sernas rašė, kad „buvo laikas, kada kunigija iš sakinčių garsino, jog visas mokslas, koku žmogus gali užsiimti, negali peržengti mokymosi šventraščio“¹⁴. Žmogus gali apsieiti be mokslo — jo išganymui užtenka religijos. Juk, anot kunigų pasakos, „palaiminti yra ubagai dvasioje, nes jų yra karalystė dangaus“¹⁵, — pabrėžė J. Šliūpas.

Atskleidęs bažnyčios antimokslinę poziciją, J. Adomaitis-Sernas parodė ir tą poziciją atitinkančią praktinę veiklą. „Gana pagarsėjęs senovėj krikščioniškas tikėjimiškas raštininkas Origenas mokino, būk dievo iš dangaus už puikybę išvyti piktieji angelai turi po savo valdžia nuodindus augmenis, kuriais kenkia žvėrims ir žmonėms, jie siunčia ant žmonių marą ir kitokias baisias epidemijas“¹⁶. Toks mokslas jokios naudos žmonių kovai su ligomis nedavė, nes toks aiškinimas „iš tikro nieko neišaiškina, neišaiškina, nė kas yra tas baisus maras ir kitos žmonėms kenkiančios epidemijos“¹⁷. Skaudžiausia, kad dėl bažnyčios antimokslinės pozicijos ir veiklos, „tokio aiškinimo... tų laikų žmonėms užteko, turėjo užtekti“ (pabraukta mano.— J. B.)¹⁸. Antimokslinė bažnyčios veikla turėjo didžiulį poveikį tikintiesiems: jie taip pat į mokslą žiūrėjo skeptiškai, o neretai ir priešiška. Viduramžiais „žmonės neturėjo nė kokio nors

¹¹ Ten pat, p. 451.

¹² *Kurmis* [V. Daukšys?], Ką mums suteikė XIX amžis, — „Lietuvis“, 1901, Nr. 2, p. 3.

¹³ V. Dembskis, Kankintojai ir kankintiniai už mokslą, Plymouth, 1905, p. 96.

¹⁴ [J. Adomaitis-Sernas], Ethnologija, p. 624.

¹⁵ [J. Šliūpas], Kritika ir bibliografija, — „Apszvieta“, 1892, Nr. 3, p. 229.

¹⁶ [J. Adomaitis-Sernas], Nematomi priešai ir draugai žmonių. Pagal Bitnerį sutaisė Sernas, Chicago, 1905 (toliau — Nematomi priešai ir draugai žmonių), p. 5.

¹⁷ Ten pat, p. 6.

¹⁸ Ten pat.

patraukimo prie dvasiškos niekinamų svietiškų mokslų“¹⁹, V. Dembskio žodžiais tariant, kunigai „įkvėpė į smegenis vergų didžiausią neapykantą pažinties gamtiškos tvarkos“²⁰.

Būdamą tokiose pozicijose, bažnyčia įjungė į religinį ritualą įvairių paslapčių institutą. Anot V. Dembskio, „šita įrėdmė negalėjo išsilaikyti kitaip, kaip tik su pagalba visokių paslapčių“²¹. Tos paslaptys užkonservuojamos dievišku tabu. J. Adomaitis-Šernas pastebėjo, kad bažnyčia draudė tikintiesiems gilintis į tai, ko pati dvasininkija nežino ir negali išaiškinti, į tai, ką bažnyčia laiko paslaptimi²². Kad šiam draudimui suteiktų nors šioki tokį pagrindą, kunigija skelbė, jog žmogaus protas yra silpnas ir bėjėgis pažinti sudėtingą pasaulį²³. Bažnyčia duoda tikintiesiems atsakymus į jiems rūpimus klausimus, todėl patiems stengtis sužinoti nėra jokio reikalo. Užtenka tikėti bažnyčia, priimti jos mokymą, tenkintis tuo, kas pasakyta šventajame rašte. Vadinasi, žmogus tik religijoje turi ieškoti atsakymo į jam rūpimus klausimus. „Tikintysis,— skaitome lietuviškai išleistame S. Faurė darbe,— turi visuose dalykuose pareigą klausti patarmės nuo apreiškimų, turi tursintiesi prieš tekstą biblijos, turi savo mintis gludinti prie mokinimų ortodoksijos“²⁴. O jei jis atsakymo neranda biblijoje, tai jį gali gauti iš kunigo. Pagaliau ir pačią bibliją tikintysis gali suprasti tik tada, kai kunigas ją paaiškina. Todėl „žmonėms buvo uždrausta bibliją skaityti, nes tik popas galėjo ją suprasti“²⁵. Štai kodėl V. Dembskis turėjo visišką pagrindą rašyti, kad „tose gadynėse niekas nemislyjo savo, tik kunigų smegenimis“²⁶.

To paties moko ir krikščioniškosios mokyklos. Nuo pat savo pirmųjų dienų jos tam tikra prasme tęsia tradicijas, kurios viešpatavo žydų mokyklose. O jose, kaip J. Adomaitis-Šernas rašė, mokė „vienok vien tikėjimo, kadangi kitokius mokslus laikė ne tik nereikalingus, bet užvodinus, galinčius atitraukti žmogų nuo tarnavimo dievui“²⁷. Tokios mokyklos jau seniai buvo atgyvenusios savo amžių, nes „apėmė vien Maižiešius

¹⁹ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 623.

²⁰ V. Dembskis, *Dvyniai vagių*, Chicago, 1902, p. 54.

²¹ *Kunigas*, [V. Dembskis], *Isz ko kyla melai ir visokios skriaudoš žmonijoje (toliau — Isz ko kyla melai)*, Schenandoah, 1899, p. 5.

²² [J. Adomaitis-Šernas], *Nematomi priešai ir draugai žmonių*, p. 6.

²³ *Dr-is* [S. Matulaitis], *Kaip prancūzai už laisvę kariavo arba apie Didžiąją Prancūzų Revoliuciją 1789—1804*. Pagal Blos'ą ir Bignet'ą, Plymouth, 1902, p. 23—24.

²⁴ S. Faurė, *Dievo piktadėjistės (Vertė J. Šliūpas)*, Philadelphia, 1905, p. 13.

²⁵ V. Dembskis, *Inkvizicija arba atpirkimas žmonių nuo šėtono (toliau — Inkvizicija)*, Seranton, 1909, p. 118.

²⁶ V. Dembskis, *Kankintojai ir kankintiniai už mokslą*, Plymouth, 1905, p. 97. Bažnyčia mokė, kad tikrasis „gyvenimo mįslis“ išsprendimas bus apreikštas „tiktai kur ten už kapo“ [Kurmis, V. *Daukšys?*]. Ką mums suteikė XIX amžis, „Lietuvis“, 1901, Nr. 2, p. 3).

²⁷ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 454.

prisakymus ir šventraščio tekstus, o to juk negali užtekti žmogui, tas negali jo protą pakelti“²⁸.

Krikščionių kunigija, atmetusi viską, kas buvo susiję su stabmeldyste, kurį laiką atmetė ir pasaulietišką mokymą savo mokyklose. Pastarosios buvo tiek antipasaulietiškos, kad net vengė pačių elementariausių, visoms mokykloms būtinų dalykų. „Popiežiai,— pastebėjo J. Adomaitis-Šernas,— net mokymą gramatikos mokyklose laikė už didelį nusidėjimą prieš Dievą, už mirtiną nuodėmę“²⁹. Šventasis tėvas griežtai draudė ją mokyti. Pavyzdžiui, Grigalius Didysis „barė vyskupą Siennos“: „girdėjau, jog tu aiškini žmonėms gramatiką. Negalima juk tomis pačiomis lūpomis garbinti Jupiterį ir Jėzų Christų“³⁰. J. Šliūpas parodė, kad kunigija, kovodama prieš mokslą, jį smerkdama, pati užsiėmė bergėdžia scholastika³¹.

Tokia padėtis tęsėsi ištisus šimtmečius. Tačiau visuomene augo ir vis atkakliau kėlė savo reikalavimus. Šiek tiek keitėsi ir krikščioniškos mokyklos, nors fanatiškoji kunigija tebereikalavo neišleisti pasaulietiško mokslo į mokyklas. „Tokios nuomonės juk dar šiandien prisilaiko daugelis ir mūsų fanatiškų kunigų“³². J. Adomaitis-Šernas aštriai kritikavo viduramžių mokyklas³³, pritardamas Agrikolai, Erazmui ir net Liutetriui³⁴. Tos mokyklos „iš jų lavinimui atiduotų vaikų stengėsi išdirbti spangus kunigijos tarnus; slėpė nuo vaikų, ką laikė už vodingą kunigų luomai“³⁵. Ir iki šių dienų „kunigų mokyklos yra vienu iš svarbiausių įnagių palaikymui jų įtekmės ant žmonių“³⁶.

Ilgainiui pasaulietišką mokslą pradėta įsileisti į krikščioniškas mokyklas, tačiau jis buvo pajungiamas religijai. Mokslo veikla apribojama.

²⁸ Ten pat, p. 451.

²⁹ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 640.

³⁰ Ten pat, p. 622. Kardinolas šv. Petras Damianis smerkė gramatiką todėl, kad ji linksniuoja dievą daugiskaitoje (žr. J. Girnius, *Istorinė krikščionių atsakomybė*,— Kn. Lietuvos katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai, t. V, p. 41).

³¹ „Kunigai,— rašė J. Šliūpas,— veda ginčus apie tai, ar Adomas turėjo bambą? Prie kokių kregždžių prigulėjo anoji, ką Tokijui pridėgė akį? Ar Pilotas mazgojosi su muilu, kada jis ištare nuosprendį apie Jėzų? Ar galima kūdikį, jei jis guli iščiose neprigimtame padėjime, krikštyti ant pasturgalio? Koks tai buvo medis, ant kurio pasilipo mažasis Zacharias, norėdamas matyti Kristų? Kokia mostimi Marija iš Magdalos mostyjo viešpatį? Ar palaidinė sėmėga, kurios dėl kareiviai metė burtus, buvusi visu Kristaus aptaisu? Kiek vyno išgerta per svodbą Kanoje? (...) Ar dievas gali loti taip, kaip šuo? (...) Ar dievas tėvas sėdi, ar stovi? Ar jis gali padaryti kalną be lankos, kūdikį be tėvo, ar gali apmoterintą vėl merga padaryti? Ar anolai šoka valcerį, ar menuetą? Ar jie turi balsus laibus, ar storus? Kas yra daroma pragare ir kiek laipsnių termometro pasiekia ten karštis?“ (J. Šliūpas, *Tikyba ar mokslas?* Chicago, 1901, p. 52—53).

³² [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 454.

³³ Ten pat, p. 623—625.

³⁴ Ten pat, p. 641.

³⁵ Ten pat, p. 615.

³⁶ Ten pat, p. 554.

Daugelį gamtos reiškinių čia draudžiamą nagrinėti. „Uždrausta buvo ištyrinėti, ar žemė stovi ant vietos, o tik saulė, mėnulis ir žvaigždės danguje važiuoja, ar atžagariai“. Atsirasdavo vis naujų mokslo apribojimų. Draudžiamas „tirpinimas ir maišymas naugių sužinojimui, koks metalas pasidarys, sumaišius vienus su kitais, paveizdan iš sieros su geležimi, arba iš aukso, sumaišytu su sidabru“. Bažnyčia labai griežtai draudė skrosti ir tirti žmogaus lavoną. „Smarkiai buvo uždrausta piaustyti lavoną suradimui dūšios sedenės arba ištyrimui ligos priežasčių“³⁷. P. Avizonis pastebėjo, kad šio draudimo sulaužymas buvo laikomas sunkiausiu nusizengimu dievui, „buvo laikoma už didžiausią nuodėmę mėsinėti ir tyrinėti numirėliai“³⁸.

Atskirais laikotarpiais tarp bažnyčios teoretikų labai stipriai reikėsi antimokslinė kryptis (Tertulijonas, Augustinas, Damianis ir kt.). Katalikų filosofas J. Girnius pripažįsta, kad kartais buvo skelbiami šūkiai: „Svarbu religija, nesvarbu kultūra! Religijai nesvarbu kultūra! Religijai iš kultūros daugiau pavojaus ir žalos, negu pagalbos ir naudos!“³⁹ Ilgą laiką teologai neigiamai žiūrėjo į eksperimentinį mokslą. Toks mokslas buvo laikomas magija, velnio išsigalvojimu. Eksperimentatoriai buvo kaltinami bendradarbiavimu su piktomis dvasiomis. Paplitusi demonologija labai neigiamai veikė ne tik dvasininkiją, bet ir visuomenę. Kiekvienas tyrimas ir eksperimentas buvo laikomas kerėjimu, o su kerėtojais buvo atitinkamai elgiamasi. Dominikonų ir pranciškonų ordinais draudė užsiiminėti medicina, chemija, gamtos mokslais ir apskritai stebėjimais bei bandymais. Karaliaus dekretu viduramžiais buvo uždrausta Prancūzijoje laikyti net kalvių dumplės ir žaizdrus. Panašiai buvo Ispanijoje, Venecijoje ir kitose šalyse⁴⁰.

Ypač neigiamą vaidmenį, anot V. Dembskio, vaidino „Congregatio Librorum Prohibitorum“, kuri sprendė, kurias knygas galima ir kurių negalima katalikams skaityti, sudarinėjo draudžiamų knygų sąrašus⁴¹.

„... Ilgus amžius mokslas buvo surištas pančiais teokratiškos valdžios, galėjo mokint ir skelbti tiktai tą, ką pavelydavo kunigija“⁴². Griežčiau-

³⁷ V. Demskis, Inkvizicija, p. 118.

³⁸ [P. Avizonis], Gyvybė ir jos atsiradimas ant žemės, Voronežas, 1918, p. 26.

³⁹ J. Girnius, Istorinė krikščionių atsakomybė.— Kn. „Lietuvių katalikų akademijos suvažiavimo darbai“, t. V, p. 40.

⁴⁰ Už mokslinių gamtos tyrimo metodų naudojimą ir propagavimą žiauriai nukentėjo Rodžeris Bekonas, Barilonas, Kornelijus Agripa, Vejeris Losas, Bekeris ir daugelis kitų (žr. J. Matulis, Mokslas kovoje su prietarais ir religija, K., 1949, p. 47—54). „1213—1241 m. laikotarpyje Paryžiaus universitetas net šešiais dekretais draudė domėtis gamtiniais klausimais“ (J. Girnius, Istorinė krikščionių atsakomybė.— Kn. „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai“, t. V, p. 45).

⁴¹ V. Dembskis, inkvizicija, p. 232, 284—285.

⁴² J. Štern, Įtekmė socializmkų sanlygų ant visų kultūros szakų. Vertė J. Szidasas (J. Bagdonas), Plymouth, 1898, p. 27.

sios bažnytinės cenzūros kontroliuojamas mokslas priklausė nuo jos vadovų ir įgaliotinių įgeidžių.

P. Avizonis atkreipė dėmesį ir į tai, kad kunigai, kontroliuodami mokslą, beveik visuomet priimdavo sprendimus tokiais klausimais, apie kuriuos neturėdavo jokie supratimo. Jie dažnai atmesdavo didžiausios vertės mokslo laimėjimus, nes žiūrėdavo „ne to, kiek tas mokslas yra teisingas ar klaidingas, bet to, ar mokslas sutinka su žydu šventaisiais raštais ir pačių kunigų pažvalgomis“⁴³. P. Avizonis įžvelgė mokslo tragediją tuo atveju, kai jo rezultatai vertinami atgyvenusiu ideologiniu-religiniu, o ne moksliniu pagrindu. Ten palaidojami ne tik atskiri mokslo laimėjimai, bet išties moksliniai judėjimai, sistemos, kryptys ir pan.

P. Avizonis nebuvo marksistas, nors buvo susipažinęs su kai kuriais marksistų raštais, kurie, matyt, jam darė įtakos. Praėjusio amžiaus vokiečių dienraštis „Kiolnische caitung“, kurio politiniu redaktoriumi buvo reakcinis publicistas Hermesas, slapta Prūsijos vyriausybės agentas, viename savo vedamųjų straipsnių kaltino „cenzorius tu, kad cenzūra jų taikoma „per švelniai“. Kritikuodamas šią reakcinę laikraščio poziciją, K. Marksas pasisakė prieš tikėjimą „moksliniu cenzūros įkvėpimu“, prieš mokslo cenzūrą, prieš išnaudotojiškos valdžios vykdomą mokslo ribų nustatinėjimą, kur pripažįstama „oficialioji išmintis“, „kuri ne mokosi iš mokslo, bet moko jį“⁴⁴.

Lietuvos ateistai teisingai nurodė, kad tada, kai religijoje vyrauja ne turinys, o forma, kai bažnyčia savo tikintiesiems diegia antimokslines biblines pažiūras į pasaulį ir gamtos reiškinius, ugdomas formalus ir fanatiškas tikėjimas, paraližuojantis protą ir neleidžiantis „liuosai mislei plėtotis“⁴⁵. Aklai tikintis žmogus nustoja bet kurio savarankiškumo. Jis, galima sakyti, nustoja ir protauti. „Tikintysis turi akis, bet nevalna jam žiūrėti, jis turi ausis, bet nevalna jam girdėti, jis turi smegenis, bet nevalna jam išmintingai manyti“⁴⁶.

Visa tai turėdamas galvoje, J. Adomaitis-Šernas darė išvadą: kai „tikėjimas brukamas prie kiekvieno mokslo“, kenčia mokslas ir švietimas⁴⁷. Iš tikrųjų, pavirtęs sustabarėjusios pasaulėžiūros tarnaitė, mokslas netenka oro ir sparnų, jo kelias tampa ypač sunkus.

Bet ir šiuo atveju Lietuvos ateistai, nesugebėdami atskleisti tikrųjų ideologinio proceso šaknų, subjektyvistiškai visą kaltę vertė bažnyčiai, jos vadovams, kunigams. Bene ryškiausiai ši ateistų pažiūra matyti

⁴³ P. Avizonis, *Zemė ir žmogus*, V., 1910, p. 30–31.

⁴⁴ K. Marksas, F. Engelsas apie religiją, V., 1958, p. 13, 15.

⁴⁵ „Nauja draugija“, 1899, Nr. 11, p. 82.

⁴⁶ S. Fauré, *Dievo piktadėjistės*, p. 13.

⁴⁷ [J. Adomaitis-Šernas], *Ethnologija*, p. 636.

V. Dembskio pozicijoje. Jis rašė, kad popiežiai, stiprindami savo valdžią, masių akyse išgalvojo iškilmingus drabužius, ženklus: tiaras, mitras, pastoralus ir pan., statė bažnyčias aukštais bokštais, puošė altorius, skelbė šventais bažnytinius daiktus, prie kurių nė kunigai neturi teisės prisiliesti, ir t. t.⁴⁸

Nepaneigdami popiežių ir kitų dvasininkų veiklos asmeninio suinteresuotumo, turime pripažinti, kad ne jis buvo lemiama krikščionių religijos suformalėjimo priežastis. Krikščionybės formalizmą galų gale nulėmė ne atskirų asmenų subjektyvūs norai ar įgeidžiai, o to meto visuomenės sąlygos. Ankstyvajame krikščionybės egzistavimo laikotarpyje vyraujančią vaidmenį atliko jos idėjos, turinys. Krikščionybės idėjas atitiko to meto sąlygos. Tada nebuvo jokio reikalo jas įvilkinėti į daugiau ar mažiau dirbtines formas. Ankstyvajai krikščionybei beveik nebūdingos net kulto apeigos ir dogmatika. Bėgo laikas, keitėsi sąlygos. Pirmieji krikščionys nepasiekė Kristaus mokymo idealų, dievo karalystės žemėje. Labai patrauklių ankstyvosios krikščionybės idėjų poveikis ėmė silpnėti⁴⁹. Kūrėsi ir plito įvairios sektos. Siekdamos sustiprinti krikščionybės ideologinę įtaką masėms, viešpataujančios visuomenės jėgos buvo priverstos imtis kitokių priemonių. Kadangi krikščionybės turiniui sugrąžinti pirmąją gyvybę jau buvo neįmanoma, vis svarbesnę reikšmę pradėjo įgyti religijos forma. Sparčiai kūrėsi religinis kultas, dogmatika. Tikintysis verčiamas atlikti apeigas, bet nesigilinti į tai, kodėl jas reikia atlikti ir kodėl jos turi būti, tokios, o ne kitokios. Formos vykdymas jo religiniame gyvenime pradeda atlikti svarbiausią vaidmenį, o jos pažeidimas tampa didžiausiu nusikaltimu prieš dievą ir visuomenę. Jį patenkina pačios religinio kulto formos, nežiūrint jų esmės.

Tam tikru krikščionybės raidos laikotarpiu formos iškelimas į pirmą vietą ir suteikimas jai vyraujančio vaidmens yra dėsningas ideologinio proceso reiškinys. Jis pasikartoja ir kitų religijų bei reakcinių ideologinių judėjimų raidoje. Kai vienos arba kitos kadaise buvusios labai efektyvios ideologinės idėjos, pasikeitus aplinkybėms, ima jau neatlikti savo ankstesnio vaidmens, gimsta kitos idėjos ir kiti judėjimai. Ideologijų susidūrimo senosios ideologijos apologetai nepajėgia polemizuoti, nepajėgia savo kritikų įveikti teoriškai. Kad išlaikytų savo viešpatavimą ir privilegijas, kad apgintų išnaudotojišką ekonominę struktūrą, valdančios visuo-

⁴⁸ V. Dembskis, *Kankintojai ir kankintiniai už mokslą*, p. 98–99.

⁴⁹ Yra ir religinių teoretikų, pripažįstančių šią krikščionybės evoliuciją. „Istorinė sąmonė,— rašo J. Čirnius,— išsisklaidė su krikščionyste, bet ilgainiui krikščionybė išblėso ir iš naujo ją žiebė jau tie, kurie istoriją vertino nebe amžinybės perspektyvoje, o laiko horizonte“ (J. Čirnius, *Istorinė krikščionių atsakomybė*,— Kn. „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai“, t. V, p. 38–39).

menės jėgos, naudodamosios savo privilegijuota padėtimi, be viso kito, griebiasi formų bei mitų savo ideologiniam poveikiui sustiprinti. Idėjos ar pažiūros tada ginamos ne teoriniu pagrindu (to padaryti neįmanoma), bet forma, emocijomis, fanatizmu.

Be dogmatikos, apeigų, švenčių, tradicijų ir pan., labai svarbų vaidmenį atlieka mokymo įkūrėjo ar skelbėjo autoriteto išaukštinimas. Pavyzdžiui, krikščionybė teisinga laikoma todėl, kad ją įkūrė Kristus — dievo sūnus ir pats dievas⁵⁰, islamas taip pat teisingas, nes jį įkūrė Mahometas — „didysis pranašas“ ir t. t.

Skelbiama, kad ir dabartiniai religinių organizacijų aukščiausieji vadovai esą beveik šventi ir neklaidingi. Jų garbinimu, aukštinimu, kultu pavergiama masių sąmonė. Tai ryškiai parodė V. Dembskis: „Kalbėdami vergams proto, stato jie save už idealą vietoje išmislytos geros esybės ir laiko save už geriausius tvėrikus, kada pasistato sau paaukuotus rūmus, už geriausius tėvus, kada botagais gali plakti milijonus vergų, už protingiausius redytojus, kada iš derlingų ir patraukiančių šalių daro pūstynes, už teisingiausius sūdžius, kada išalkusias minias, trokštančias teisingumo, kiša į tamsius urvus arba karia ant kartuvių, už neklaidingus mokintojus, kada mokslas išrodo jų vylius ir suktybes“⁵¹. Tokie yra Romos popiežiaus „švento tėvo“ ir daugelio kitų religijų vadovų ir teoretikų institutai⁵².

Ideologijos neklaidingumui įrodyti naudojamosi kovotojų už religiją, kankinių, didvyrių ir kitų veikėjų (buvusių, o kartais — nebuvusių) pavyzdžiais. Jų atminimas, jų kapai, jų žygdarbių vietos, jų relikvijos tampa garbinimo objektais. Nors jie yra veikę visiškai kitomis sąlygomis, bet jų elgsena, pasiaukojimas paverčiami pavyzdingos veiklos ir elgsenos pavyzdžiais. Taip stiprinamas vėlesnių kartų aklas tikėjimas.

Religinių mokymų teisingumo argumentu laikomas ir jų „ilgaamžiškumas“ (pavyzdžiui, krikščionybės istorija apima apie 2000 metų) ir tuos mokymus išpažįstančių šalių ekonominiai, kultūriniai, meniniai, morali-

⁵⁰ V. Dembskis nurodė, kad dievui kunigai priskiria „geriausias ypatybes“: „išmintingiausiojo sutvertėjo, geriausio tėvo, protingiausio redytojo, neklaidingo mokytojo, teisingiausio sūdžios“ (V. Dembskis, Dvyniai vagių, p. 80).

⁵¹ Ten pat.

⁵² V. Dembskis rašė, kad popiežiaus institutas yra taip išaukštintas, jog ne tik civilizuotose, bet ir atsilikusiose tautelėse „jį laiko per šventą tėvą ant žemės“ (V. Dembskis, Kankintojai ir kankintiniai už mokslą, p. 100). Parodydamas, kaip popiežiaus autoritetau pavergiamos masės, jis rašė: „Fariziejų tėvo (popiežiaus.— J. B.) ypata dar ir šiandien taip šventa daugumai lietuvių, kad jie palaikytų sau už didžiausią garbę, jeigu tik galėtų prie jos dasigauti ir pabučiuoti baltą, šilkinį pantaplį su kryžiumi“ (ten pat, p. 99—100). Šia prasme įdomi J. Girniaus mintis: „Užuot supratus minties laisvės vertę, vis buvo plečiamas pasitikėjimas autoritetais ir tose srityse, kur reikėjo pasitikėti dalykų tyrimu“ (J. Girnias, Istorinė krikščionių atsakomybė,— Kn. „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai“, t. V, p. 45).

niai, moksliniai laimėjimai. Žodžiu, ideologinis mokymas čia laikomas lemiamu faktorium visuomenės raidoje.

Idėjos laikomos nepriklausomomis nuo visuomenės ekonominių sąlygų. Žmogui reikia tik žinoti šias idėjas ir prie jų pritaikyti visuomenės ir savo veiklą. Tiesa, tas idėjas gali suprasti ir perduoti eiliniams žmonėms tik dievo pašaukti, išrinkti asmenys, t. y. dvasininkai⁵³. Per juos visuomenėje įtvirtinamos „dieviškosios“ tiesos (normos).

Dangstydamiesi paslaptingumo ir paslapčių institutu, krikščionybės ideologai teigia, kad masės esančios tamsios ir bejėgės pačios teisingai suprasti ne tik religinius, bet ir kitus, dažnai net paprasčiausius reiškinius, todėl joms reikalingi dangaus įkvėpti kunigai, aiškintojai ir panašūs mokytojai. Viduramžių reakcijos gynėjai, skelbdami, kad tiktai jie esą dievo ar jų vietininkų žemėje valios vykdytojai, tiktai jie esą protingi, tiktai jie viską žina, tiktai jie gali viską teisingai suprasti ir spręsti, kelia virš liaudies savo ir valdančiųjų autoritetą. Masės turinčios tikėti jų „neklaidingais“ žodžiais, pasiduoti jų vadovavimui. Šitokia koncepcija sudaro teorinį pagrindą teisinti krikščionybės visišką nutolimą nuo demokratijos, nenorą tartis su liaudimi. Viską sprendžia slapta, ten, viršuje, nekvestionuojamas autoritetas — popiežius, karalius, caras ar kitas dignitorius su savo kurija, artimais pavaldiniais arba net ir be jų. Masės nežino, kaip jų reikalai sprendžiami, o jei žino, tai labai menkai. Galų gale masėms ir nebūtina žinoti, kas daroma viršuje: „Dievo keliai nežinomi“. Atsiranda žinių skirstymas į oficialias ir slaptas: vienos — masėms, kitos — jų mokytojams. Pastariesiems žinios taip pat nevienodai dalijamos. Pavyzdžiui, eilinis profesas negali žinoti to, ką žino ordino vadovas, o noviciatas — to, ką žino profesas, ir t. t. Suprantama, kad nuo liaudies slepiamos tokios žinios, kurios jai atskleistų krikščionybės, bažnyčios, valdžios tikrąją esmę, parodytų, kad ji yra apgaudinėjama. Tačiau masės turinčios būti dėkingos, kad joms „vadovauja“, jas „moko“, jomis „rūpinasi“, kad joms leidžiama akiai pritarti bažnyčios ir valstybės dignitorių „išminčiai“ ir fanatiškai vykdyti pastarųjų valią. Panašios taktikos laikėsi ir vėlesnių laikų reakcinės viršūnės, siekiančios išsivaduoti iš apačių kontrolės. Šia prasme verta prisiminti V. Lenino pastabą, kad „jėga, buržuaziniu supratimu, tai tada, kai masės akiai eina į skerdynes, klausydamos imperialistinių vyriausybių įsakymų. Buržuazija tik tada pripažįsta valstybę stipria, kai ji gali visa vyriausybinių aparato galia mesti mases ten, kur nori buržuaziniai valdovai“⁵⁴. Kartu V. Leninas šią

⁵³ V. Dembskis rašė: „Makleriai visų amžių, kaip ir šiandien, užsimanydami traukti pilną iš kvailybės žmonių, skelbia būk jie liko išrinktais per kokius ten dievus“ (*Kuningas* [V. Dembskis], *Isz ko kyla melai*, p. 5).

⁵⁴ V. I. Leninas, *Raštai*, t. 26, V., 1954, p. 226.

reakcinę imperialistinės buržuazijos poziciją priešpastatė proletariato pozicijai. Jis rašė: „Mūsų supratimas apie ją yra kitoks. Mūsų supratimu, valstybė yra stipri masių sąmoningumu. Ji stipri tada, kai masės viską žino, apie viską gali spręsti ir viskam ryžtasi sąmoningai“⁵⁵.

Negalėdami įrodyti jų oponentų skelbiamų idėjų klaidingumo, teologai ir kiti oficialūs bažnyčios ideologai viduramžių žydėjimą laikė aukščiausiu visuomenės tobulumo laipsniu, bet kurią jų kritiką skelbė erezija, velnio reikalu ir pan. Tokių pozicijų laikėsi krikščionių bažnyčia, kovodama su erezijomis, panašių pozicijų laikėsi ir kitų religijų bažnyčios, taip pat ideologiniai mokymai, kovodami su savo atsirandančiais priešininkais. Dogmatizuota mintis kovojo prieš viską, kas nauja.

Nepakantumas, pažangios galvosenos žmonių persekiojimas, kova prieš tuos, kurie nusizengė oficialiai minčiai, neišvengiamai stiprino dogmatizmą ir gimdė atitinkamą teorinio darbo stilių. Pažiūrų teisingumas buvo nustatomas pagal jų atitikimą bažnyčios mokymui. Todėl, norėdami apsidrausti, apginti savo pažiūras, teoretikai turėjo tam tikrus etalonus, neklystančius autoritetus: šventąjį raštą, žymiųjų „bažnyčios tėvų“ veikalus arba Kristaus vietininko ganytojiškus laiškus. Atsirado Origeno, Tertulijono, Augustino, Tomo Akviniečio ir kiti kultai, kurių teiginius bažnyčia įvairiais laikotarpiais aprobuodavo. Klestėjo scholastika. Visa mintis sustingo citatose (su kabutėmis arba be jų) ir dogmose.

Norėdama išlaikyti savo vienybę, bažnyčia didžiulį dėmesį skyrė ne religijos turiniui, o formai — išviršiniam religingumui, ne įsitikinimams, o jausmui, visų pirma — baimei.

Tokia padėtis formavo viduramžių teoretiko tipą — obskurantą, fanatiką, netolerantą. Jis turėjo būti prisitaikėle marionete, mokėti girti tai, ką geria bažnyčia ir smerkti tai, ką ši smerkia. Jis turėjo būti be iniciatyvos manekenas, mokantis įsiteikti ir lankstytis prieš savo dvasiškąją ir pasaulietiskąją vyresnybę, besąlygiškai satrapiškai vykdyti jos valią ir parėdymus. Jis turėjo būti prisitaikėliškas „švento rašto“ komentatorius, dogmatikas, automatas, gebantis kiekviena proga pateikti reikalingą citatą iš „neklystančių“ raštų, iš „bažnyčios tėvų“ veikalų, o kai reikia, remdamasis bažnyčios pripažintais autoritetais, pateisinti pastarosios institutų ir jų vadovų poziciją.

Tokiomis sąlygomis klestėjo vidutinė. Ji išgalėjo visoje katalikų bažnyčios piramidėje: popiežius, jo skiriami kardinolai, vyskupai ir t. t. Kiekvienas pavaldinys turėjo būti ne didesnių sugebėjimų, negu jo viršininkas, dažnai net menkesnių. Dauguma kunigų būdavo nedidelio išsilavinimo. V. Dembskis pastebėjo, kad „episkopas Tretou Anglijoje 14-me

⁵⁵ Ten pat.

šimtmetyje nemokėjo skaityti⁵⁶. Jis nurodė, kad antimokslinėms bažnyčios pažiūroms tarpti padėjo ir tai, kad aukštųjų dvasininkų vietos būdavo perkamos įtakingų dėdžių pagalba arba kitokiu būdu įsigyjamos, todėl į jas patekdavo įvairūs karjeristai, laimės ieškotojai, dažnai ir nemokšos.

Suprantama, kad dogmatizmas ir citatiškumas, vidutinybė ir nemokšiskumas trukdė mokslui, o kartu ir visuomenei vystytis. Štai kodėl J. Šliūpas rašė, kad bažnyčia mažiausiai šimtą metų atsilieka nuo mokslo⁵⁷.

Tačiau ir sunkiausiomis sąlygomis mokslininkai dirbo, skelbė vis naujus atradimus. Krikščionių pasaulį vis dažniau pasiekdavo arabų šalių mokslo laimėjimai. „Mokslas, paremtas ant patyrimų,— rašė J. Šliūpas,— ėmė grįstiesi kelią į Europą per Ispaniją ir Siciliją nuo muamedonių“⁵⁸. Mokslo dėka ėmė ryškėti tikrasis pasaulio vaizdas. Formavosi nauja pasaulėžiūra. Buvo ištiriamos vis platesnės pasaulio sritys, tikrosios reiškinių priežastys ir ryšiai. Moksliniu aspektu buvo sprendžiama Visatos sandaros ir Žemės vietos Saulės sistemoje problemos. Didelių laimėjimų pasiekė astronomija, medicina, fizika, chemija, biologija. Mokslo įtakoje vis labiau plito pažiūra, kad gamta yra objektyvi realybe ir jos procesai vyksta be jokių antgamtinių jėgų, dievo įsikišimo. Ne visus gamtos reiškinius mokslo vyrai jau tada gebėjo paaiškinti, bet jau nelaikė, kad „jie būtų daromi kokio ten viršgamtiško agento“⁵⁹.

⁵⁶ V. Dembskis, *Inkvizicija*, p. 149.

⁵⁷ J. Šliūpas, *Tikyba ar mokslas?* p. 146.

⁵⁸ [J. Šliūpas], *Krikszczionybė ir Lietuva*.—„Apszvieta“, 1892, Nr. 5, p. 301

⁵⁹ V. Dembskis, *Inkvizicija*, p. 215.